

AZƏRBAYCANDA DƏRSLİKLƏRİN NƏŞRİ VƏ REDAKTƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

S.E. SƏFƏROVA

Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının doktorantı
s.safarova@mail.ru

Məqalədə müasir dövrdə Azərbaycanda ali və orta ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanan dərsliklərin nəşri və redaktəsi vəziyyəti araşdırılmış, bu sahənin inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: dərslik, nəşr, redaktə, ümumtəhsil məktəbləri.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatı çərçivəsində qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri də ümumi təhsil sistemində dərslik siyasətinin müasir tələblərə uyğun şəkildə tənzimlənməsinə nail olmaqdır. Dərslik siyasəti təhsil sahəsində Azərbaycan hökumətinin strateji fəaliyyət dairəsinə daxil olan prioritet istiqamətlərdən biridir. Belə ki, dərslik siyasətinin məqsədi məktəbliləri müasir standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmək, Vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Son illərdə bu vəzifə sahənin hüquqi bazasının formalaşdırılması istiqamətində parlament, hökumət və Təhsil Nazirliyi səviyyəsində atılan bir sıra addımlar da həmin vəzifənin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Təhsil Nazirliyi ötən illər ərzində ümumtəhsil məktəbləri üçün program və dərsliklərin hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görərək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənmiş və düşünülmüş bir siyasət hazırlamışdır. Belə ki, "Ümumi təhsil sistemində dərslik siyasəti" sənədi hazırlanaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırıldıqdan sonra 2006-cı ildə təsdiq edilmişdir. Həmin sənəddə bu siyasətin əsas prinsipləri, dərsliklərin məzmununa verilən əsas tələblər, dərsliklərin dili, Dərslikləri Qiymətləndirmə Şurası, yeni dərsliklərin yaradılması, təsdiqi və nəşri, müəllif və nəşriyyatların hüquqları, dərsliklərin alınması, dərslik fondu, elektron dərsliklər, elektron dərsliklər, dərslik siyasətinin həyata keçirilməsində əlaqədar qurumların vəzifələri ətraflı izah olunmuşdur. Bu sənədin əsas müddəalarından biri də ondan ibarətdir ki, dərsliklər əvvəlki kimi subyektiv mülahizələrə əsasən formal deyil, təsdiq olunmuş konkret meyarlara əsasən qiymətləndirilir.

Digər mühüm məsələ yeni dərsliklərin komplekt şəkildə nəşr edilməsidir. Bunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, komplektdə yeni olan

müəllim üçün vəsait şəgirdlərin təlim marağını gücləndirir, onları axtarırlara, yeni məlumatlar əldə etməyə sövq edir, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, təbii xarakter daşımaqla, zəruri həyati bacarıqların formalaşdırılmasına zəmin yaradır.

Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 2007-2008-ci tədris ilində I-XI sinif şəgirdləri üçün 155 adda 5.185.000 nüsxəsi dərslik hazırlanmış və çap olunmuşdur. O cümlədən 82 adda 4.717.500 nüsxəsi Azərbaycan bölməsi, 71 adda 466.300 nüsxəsi rus bölməsi, 2 adda 1200 nüsxəsi isə milli azlıqlar üçün ("Avar dili" və gürcü məktəblərinin II sinfi üçün "Azərbaycan dili") nəşr edilmişdir.

Tədris ədəbiyyatı bu gün inkişaf etmiş sosial məsələlərin və təbiişünaslıq təhsilin bütün kompleks nəşrinə deyilir. Tədris kitablarının meydana gəldiyi mərkəz isə nəşriyyatdır.

Dərsliklərin sosial funksiyası onların cəmiyyətdə rolu və təhsilin tələblərini özündə birləşdirməsi ilə müəyyən olunur. Hər şeydən əvvəl bu, şəxsiyyətin inkişafıdır. Tədris ədəbiyyatının məqsədli təyinatı öyrənmə vəsaiti, təhsil alanların bədi bacarıqlarının tərbiyəsi və inkişafı olmalıdır. Tədris ədəbiyyatının məqsədi təkcə oxuculara bilik vermək deyil, həm də üç funksiyası – onun təhsil, tərbiyə və inkişafını təmin etməkdir.

Dərsliklər elə tərtib olunmalıdır ki, ondan istifadə zamanı çətinlik yaranmasın. Şagird verilən materialı təkcə başa düşməsin, həm də onu yadda saxlaya, təcrübəyə təbii edə bilsin. Tədris ədəbiyyatına olan tələb onun kompleks nəşridir (dərslik, müxtəlif növ dərs vəsaiti, sorğu kitabları və s.)

Demək olar ki, elmin istənilən sahəsi, insanın təbii fəaliyyətinin çoxşahəli növləri dərslik nəşrlərinin meydana gəlməsinə əsas ola bilər. Lakin onların öyrənmə obyektini bütöv elm və ya onun hər hansı bir sahəsi deyil, yalnız elmin xüsusi işlənmiş və öyrənilmiş yadda saxlamaq üçün yararlı hala salınmış forması ola bilər.

Tədris ədəbiyyatının təşkilində pedaqoji faktorla yanaşı sosial-psixoloji faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Tədris müəssisəsinin tipi də dərsliklərin tərtibində mühüm rol oynayır. Təbii ki, ali məktəb dərsliklərində verilən materiallar, onların həcmi orta məktəb dərsliklərindən köklü şəkildə fərqlənir. Dərsliklərin tərtib olunmasında başqa bir faktor – oxucuların əsasən psixoloji imkanları da nəzərə alınmalıdır.

Hər bir dərsliyin özünün oxucu ünvanı var və bu kitabın titul səhifəsində göstərilir. Lakin elə dərsliklər də vardır ki, öyrədənlərin (müəllimlərin) özlərinə ünvanlanır. Oxucu ünvanının dəqiq müəyyən olunması bütün tələblərə cavab verən müəyyən qrup oxucular üçün yararlı olan dərsliklərin nəşrinə kömək edir.

Program dərsliklərin tərtibinin əsasını təşkil edir. Bugünkü məktəblərin işi ikipilləli proqramların tərtibini tələb edir. Birinci pillə baza xarakteri

daşıyır. O, dərslərlərin əsasını və onların mütləq həcmi müəyyən edir. Baza proqramlarından başqa ayrı-ayrı fənlərin və ya bir qrup fənnin dərindən öyrənilməsi üçün bütöv proqram toplusu da mövcuddur.

Digər qrup nəşrlər – təhsil-metodiki nəşrlər ikinci dərəcəli xarakter daşıyır, eyni zamanda proqramla əsaslandırılır. Hər şeydən əvvəl bunlar metodiki məsləhətlər və əli məktəblərin qiyabi təhsil sistemləri üçün proqramlardır. Bu nəşrlər oxucu təyinatına görə müxtəlif ola bilər. Onlardan bəziləri müəllimlər, çoxu isə qiyabi şöbələrin tələbələri üçün nəzərdə tutulur. Bu cür nəşrlərin əsas məqsədi material üzərində sərbəst işi təmin etmək, dərslərdəki çalışmalara şərhini, dərslərin metodiki və didaktik prinsiplərinin izahını verməkdir.

Orta məktəb dərslərləri tədris ədəbiyyatı içərisində həm təyinatına, həm də nəşrlərin həcminə görə aparıcı yer tutur. Əgər tədris təməlinin forması dəyişirsə, deməli, dərslik də dəyişilməlidir. Sabit dərslik məktəbin ixtisaslaşmasından asılı olmayaq bütün məktəblərdə istifadə edilən dərslərlərdir. Fənnin məzmunu və proqramın tələbləri belə dərsləklərdə bütünlüklə əks olunur. Onlar orta məktəblərdə ümumi tədris kursunun yaradılmasına imkan verir.

Dərs vəsaitləri dərsləklərdən az sistemli olması, adətən inkişafedici, tərbiyələndirici və materialı möhkəmləndirici funksiyalarını yerinə yetirməsi ilə fərqlənir. Bəzi dərs vəsaitləri məzmunlarına görə elmi-kütləvi kitablara yaxınlaşır və qriqsiz çap oluna bilər.

İstənilən tip məktəb üçün dərsləyin tərtib olunması çətin bir işdir. Kitab elmin və incəsənətin, bundan başqa, poliqrafiyanın məhsuludur. Dərsləyin yaradıcıları müəlliflər, redaktorlar, rəyçilər, rəssamlar, korrektorlar, yığıcılar və çapçılardır. Dərslik üzərində iş onun yaranmasından əvvəl – müəllifin və ya müəlliflər qrupunun müəyyənlişməsi ilə başlayır. İşin gedişində bütün iştirakçıları redaktor idarə edir. Redaktorun kitabla işi əlyazmanın təqdim olunması ilə başlayır. O, materialı fənnin proqramı ilə müqayisə edir. Dərsləyin proqrama uyğunluğunu yoxlamaq üçün bu məsələlərə fikir vermək lazımdır:

- öyrədilən tədris fənninin ümumi məqsədi formalaşmış şəkildə proqramda verilmiş formada tam əks olunması;
- proqramda nəzərdə tutulan materialların hamısının əhatə olunması;
- dərs proqramının tam ardıcılığının gözlənilməsi;
- fənnə dair tərbiyələndirici aspektlərin tam verilməsi;
- proqramda elmlə təcrübənin bağlılığının göstərilməsi.

Bu tələblərin yerinə yetirilməməsi əlyazmanın müəllifə təkmilləşdirmə üçün göndərilməsinə səbəb ola bilər. Əgər müəllif proqramın məhsuldarlığını xüsusilə artırmaqla, onda proqramdan kənara çıxmaq olar.

Redaktorun işinin sonrakı mərhələsi dərsləyin mətninin təhlilidir. Ənənəvi olaraq dərsləyin məzmunu aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- 1) Dərsləkdə elmin əsaslarını özündə birləşdirən biliklərin toplanması;
- 2) Dərsləkdə oxucuların dünyagörüşünə təsir edə bilən biliklərin toplanması;
- 3) Dərsləkdə tədris fənni ilə praktiki fəaliyyət arasında əlaqə yarada bilən biliklərin toplanması;
- 4) Dərsləkdə toplanan biliklərin oxucuların müəyyən səviyyəsinin inkişafına xidmət etməsi, əvvəldən mənimsənilmiş biliklə uzaqlaşması və həyat təcrübəsində özünü doğrultması.

Dərsləyin elmi tutumu hər şeydən əvvəl inanılmış bilik və faktıdır. Müzakirə obyektinə olan məlumatlar dərsləyə daxil edilə bilməz, müxtəlif fikirlərin elmi problemə qatılması yolverilməzdir. Redaktorlar verilmiş materialları dəqiq yoxlamalıdır. Redaktor hər şeydən əvvəl dəqiqliyi, bu və ya digər faktların məqsədəuyğun seçilməsini, onların qarşılıqlı əlaqəsinin düzgünlüyünü yoxlamağa borcudur. Dərsləyə ancaq elmi anlayışın formalaşmasına kömək edən tipik faktlar, öyrənilən halların prinsiplərini tələfinin açılışı daxil edilə bilər.

Təhsil alanların təhsil səviyyəsindən asılı olaraq faktların çətinlik dərəcəsi var, onların işidirməsi müsbət nəticələr vermir. Fənlə təcrübə arasındakı əlaqə bir neçə yolla verilə bilər. Tədris olunan elmi biliklər həyatı, təcrübə halların izahı kimi istifadə edilə bilər. Təsiri yollardan biri kimi dərsləkdə oxucuların təcrübə tapşırıqlara elmi biliklərin müstəqil şəkildə tətbiq edilə biləcəyi xüsusi tapşırıqların verilməsidir. Çünki həyatla, təcrübə ilə əlaqəsi olmayan elmi müsbət nəticələr verə bilməz.

Tədris ədəbiyyatı elmi ədəbiyyatdan fərqləndirən əsas cəhət odur ki, o, xüsusi metodiki işlənməyə məruz qalır və oxucuların öyrənməsinə imkan verən şəkildə salınır. Metodiki tərtibat kitabın məzmununun daxili formasıdır. Onun əsas vəzifəsi oxucunun qavrama prosesində yaradıcılıq qabiliyyətini oyaatmaq, fikirləşmə və yaddaşın inkişafına kömək etmək, müstəqil axtarışlar, vərdislərin və bacarıqlarının qazanılmasına aiddir. Dərsləyin strukturu və kompozisiyası mətnə daxil olan və daxil olmayan elementlərin arasındakı funksional bağlılığı əks etdirir.

Tədris nəşrlərinin struktur komponentləri bir sıra elmi-nəzəri kitablarda sistemli şəkildə verilmişdir:

- Əsas mətn – öyrənilən fənni təşkil edən biliyi əks etdirir;
  - Əlavə mətn – öyrənilən fənnin xarakterindən asılıdır;
  - İzhahedici mətn – nümunələr, geniş yayılmış funksiyaların izahıdır;
  - Mənimləmə aparatının təşkili (ənənəvi terminlə metodiki aparat).
- Buraya daxildir: sual və məsələlər, cədvəllər, şəkildəli yazılar, çalışmalar;
- İllüstrasiyalar – rəngi, ağ-qara, kölgəli, fənni, süjetli və s. olur, eyni zamanda layihələr, sxemlər, xəritələr və s. da buraya aiddir.
  - Məlumat aparatı – ön söz, giriş, rubrikalar, göstəricilər və s.

Biliyin mənimlənməsi məsələsi dərsliyin strukturuna həlledici təsirini göstərir. Metodiki tərtibatı təhlil edərək redaktor biliyin mənimlənməsi prosesinə təsir edən komponentlərin struktur keyfiyyətlərini nəzərə almalıdır. Tədris materialı elə qruplaşdırılmalı və məntiqi qurulmalıdır ki, hər seçilən hissə öyrənilən fənnin tematik nöqteyi-nəzərdən bütün tələblərinə cavab versin. Dərsliyin hissələrə bölünməsi yeganə məntiqi ardıcılığa tabe olmalıdır: bölmə – müqəddimə – paragraf. Redaktorun vəzifəsi bu tələblərin daqıq yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Praktikada bir qayda olaraq suallar və tapşırıqlar aparatın əsas elementi kimi məntədn sonra verilir. Bu da kitabın funksiyalarına tam cavab verir.

Dərslikdə verilən sual və tapşırıqların əsasən üç funksiyası müəyyənləşdirilmişdir:

- 1) Biliyin möhkəmləndirilməsi – fikirləşmənin produktiv funksiyasının inkişafına kömək edir;
- 2) Məntiqi və yaradıcı fikrin tərbiyə olunması – reproduktiv fikirləşmədən əlavə suallar və tapşırıqlar üzərində işə produktiv fikirləşmə də daxil edilir;
- 3) Qazanılmış biliyin tətbiq edilməsi – burada oxucunun işi produktiv düşünmədən asılıdır.

Dərslikdə sualların olmaması onun öyrətmə, tərbiyələndirmə və inkişaf etdirmə qabiliyyətini kəskin şəkildə aşağı salır. Lakin sualların həddindən çox olması da xeyir vermir, oxucuların dərketmə qabiliyyətinə mənfəi təsir göstərir. Kitabda verilən sual və tapşırıqlar kitabın həcmi artırır. Oxucular suallar vasitəsi ilə öyrəndiyi elmi praktikaya tətbiq edir.

Dərsliklərin əvəzədiməz komponentlərindən biri də illüstrasiyalardır. O, rəssamlar tərəfindən hazırlanır. İllüstrasiyaların mətnə daxil edilməsi müxtəlif məqsədlər üçün ola bilər. Onların bir qrupu fənn və hadisələr haqqında təsvir yaradır, digərləri onlar arasında olan əlaqəni gözəçarpaqca dərcədə nümayiş etdirir, obrazlar mətni daha yaxşı izah edir, onun daha tez və asan yadda qalmasına kömək edir.

Dərsliklərdə məlumat aparatının da özünəməxsus yeri var. Məlumat aparatının təhlili zamanı redaktorun vəzifəsi dərsliyin metodiki təşkilində bu komponentlərin əsas funksiyalarının həyata keçirilməsini izləməkdir.

Bütün başlıqlar mündəricatda öz əksini tapmalıdır. Mündəricatın başlıca vəzifəsi dərslikdə qısa və yol göstərən olmasıdır. Redaktor kitabdakı başlıqların adlarını və onların səhifələrinin mündəricatla tam uyğun gəlməsini diqqətlə yoxlamalıdır. Kitablarn əksəriyyətində mündəricat axırda verilir ki, bu da texniki problemlə bağlıdır. Çünki axırda mündəricat kitabın oxunuşuna mane olur. Ancaq təcrübə göstərir ki, mündəricatın kitabın əvvəlində verilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu, dərslikdən istifadəni asanlaşdırır.

Orta məktəb dərsliklərində adətən bibliografik siyahı olmur. Lakin hər bölmənin sonunda şagirdlərin istifadə edə biləcəkləri ədəbiyyatın siyahısı verilir. Redaktorun vəzifəsi bu kitabların geniş yayılmış və başadüşülən dildə yazılmış olmasına fikir verməkdir. Az tapılan və akademik nəşrlərin verilməsi məqsədəuyğundur deyil. Çünki şagirdlər bunları ya tapa bilməyəcəklər, tapşalar da oxuduqlarını başa düşməyəcəklər. Orta məktəb dərsliklərində adətən səhifənin ətyində məlumatlar verilmir, mənbələr əsasən mətnin arxasında, mötərizə içərisində göstərilir.

Dərsliklərdə üslub məsələsi də xüsusi diqqət cəlb edir. Hər bir yaş qrupu üçün özünün dil və üslub xüsusiyyəti olmalıdır. Redaktor bunların hamısını nəzərə almalı, diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Beləliklə, redaktor kitabın əlyazmasını müəllifdən götürdükdən sonra əlyazmanı diqqətlə oxumalı, dərsliyin bədi tərtibatına fikir verməli, əla etməlidir ki, dərslik şagirdə, tələbədə fənnə maraq oyada bilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı, 2009, 460 s.
2. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili: yaxın keçmiş, bu günə və gələcəyə bir baxış // "Azərbaycan müəllimi", 2009, 20 noy.
3. Nəşriyyat işi. – B.: Yeni nəsil, 2001, 218 s.
4. Vəliyev İ. Redaktanın əsasları. B., 2010, 450 s.

Вопросы издания и редактирования учебников в Азербайджане С.Э. Сафарова Резюме

В этой статье рассматривается современное состояние и перспективы редактирования и издания учебников для общеобразовательных школ в Азербайджане.

Ключевые слова: книги, издательство, редактирования, средние школы.

Issues publications and editing textbooks in Azerbaijan S.E. Safarova Summary

In this article, in modern times, and the editing and publication of textbooks for secondary schools studied, identified future developments.

Keywords: books, publishing, editing, secondary schools.